DEBRECENI EGYETEM FOLIA URALICA DEBRECENIENSIA 22.
FINNUGOR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉK DEBRECEN, 2015

In memoriam

150 éve született Heikki Paasonen (1865–1919)

Heikki Paasonen, az egyik legsokoldalúbb és legkreatívabb finnugor nyelvész 1865. január 2-án született a finnországi Mikkeliben. Édesapja Anders Paasonen kereskedő volt. 1881-ben érettségizett, majd beiratkozott a Helsinki Egyetemre, ahol klasszika filológiát és finnugor nyelvészetet hallgatott. 1888-ban szerzett diplomát, 1893-ban doktorált, és a finnugor stúdiumok docense (magántanára), majd 1904-től professzora lett.

Paasonen 1889–1902 között háromszor jutott el a mordvinokhoz. Első útjára 1889. február 21-én indult, s ekkor kerek egy éven át végzett a helyszínen nyelvi tanulmányokat. 1890 júniusában ismét meglátogatta a mordvinokat, hogy ellenőrizze anyagát. Az 1893-ban megjelent hangtörténeti tárgyú doktori értekezésébe így gyűjtőútjainak anyagát is bele tudta dolgozni. Harmadszor 1901–1902-ben töltött további kilenc hónapot a mordvinok között, s így csaknem az egész mordvinok lakta területet be tudta járni. Saját kezűleg készített részletes térképet Mordvinföldről (vö. Maticsák: *A Mordvin Köztársaság településneveinek rendszere.* Debrecen 1995). Mordvinföldi útjai mellett a cseremiszekhez, majd az osztjákokhoz is hosszabb tanulmányutakat tett. Közben felkereste a mizser-tatárokat, és tanulmányozta a csuvas nyelvet is. Magától értetődik, hogy oroszul is megtanult, sőt ismerte a helyi nyelvjárásokat is.

Doktori értekezését *Mordvinische lautlehre* címmel 1893-ban védte meg, ennek második, bővített változata 1903-ban látott napvilágot (MSFOu 22.). Munkájában részletesen leírja a rendelkezésére álló nyelvjárási változatokat, ezeknek egymáshoz való viszonyát, a hangmegfelelések mibenlétét és fonetikai rendszerét. Különösen értékesek azoknak a – közben már kihalt (pl. soksai, kadomi és kazslodkai) – nyelvjárásszigeteknek az adatai, amelyek Paasonen feljegyzése nélkül örökre eltűntek volna a nyelvtörténészek látóköréből. Ezekből az északnyugati erza nyelvjárásokból ugyanis halványan még ki-

rajzolódnak egy harmadik, a moksa és erza csoportokon túli nagyobb nyelvjáráscsoport körvonalai. – Ugyanebben az évben született meg a finnugor *s*-hangok történetét tisztázó terjedelmes tanulmánya: *Die finnisch-ugrischen s-Laute.* (Ez 1918-ban megjelent az MSFOu 41. köteteként is.) A szókezdő *s*-hangok történetére még egyszer visszatért 1908-ban is (FUF 8). E tanulmányok máig érvényes megállapításokat tartalmaznak: a szibilánsok történetében ma is főképpen az ő nézetei mérvadóak.

Paasonen az általa gyűjtött népköltészeti anyagból csupán mutatványokat tudott közölni: *Proben der mordwinischen Volkslitteratur I: 1–2* (1891, 1894). A hatalmas nyelvjárási anyag már csak a nagy tudós halála után jelenhetett meg nyolc vaskos kötetben *Mordwinische Volksdichtung* címen 1938 és 1981 között.

Etimológusi vénája először a *Kielellisiä lisiä suomalaisten sivistyshistoriaan* [Nyelvészeti adalékok a finnek kultúrtörténetéhez] c. cikksorozatban nyilvánult meg (Suomi III/13), amely *Vähäisiä kirjelmiä* [Rövid írások] 24. címen különnyomatként is megjelent 1896-ban. Minthogy ez a – legalábbis szerintem – nagyon jelentős szófejtő tanulmány nehezen érhető el, közreadom belőle azoknak a szavaknak a listáját, amelyeknek mordvin eleme a szófejtés szempontjából kikerülhetetlen. (A példákat az erzából idézem, azokat a szavakat, amelyek csak a moksából adatolhatók, M megjelöléssel hozom.) A legfontosabbaknak a következőket tartom: *ažija* 'kocsirúd', *aťa* 'öregember', *ekšťeŕ* 'meddő', *eźem* 'padka; hely', *jažams* 'őröl', *jonks* 'íj', *Jov* 'Moksa-folyó', *juv* 'pelyva', M *kel,* E *kijalo* 'sógornő', *kem* 'csizma', *keńeŕe* 'könyök', *kenže* 'köröm', *kenkš* 'ajtó', *kiŕe* 'gombolyag', M *końďä* 'barát, társ', *kodams* 'sző', *kodor* 'nyél, szár', *kši* 'kenyér', *kšna* 'szíj', *kudo* 'ház', *ľem* 'kása, leves', *ľevks* 'fióka', *ľijems* 'felvet szálat (szövőszékre)', *lovoms* 'olvas, számol', *lovso* 'tej', *maksoms* 'ad', *-maŕ* 'bogyó', *meď* 'méz', *mijems* 'elad', *miľems* 'evez', *nal* 'nyíl', *oj* 'vaj', *ojme* 'lélegzet; lélek', *olgo* 'szalma', *onkst* 'zabla', *oža* 'ruhaujj', *ožo* 'sárga', M *ov(ə)* 'vő', *peš-šuvto* 'szilácstartó', *peťkeľ* 'mozsártörő', *piŕe* 'kutya', *pivťems* 'köpül', *pola* 'feleség', *pona* 'haj', *ponams* 'fon', *pondo* 'pud', M *pondə* 'szár', *ponkst* 'nadrág', *puŕe* 'méhsör', *puŕgiŕe* 'mennydörgés', *pursos* 'malac', *puštams* 'süt', *puvtams* 'felkelt', *roź* 'rozs', *sal* 'só', *sazor* 'húg', *seń* 'kék', *siveľ* 'hús', *soks* 'sí', *šulgamo* 'csat', *sur* 'ujj', *surks* 'gyűrű', *suro* 'köles', *šuro* 'mag', *šudoms* 'átkoz', *šuva* 'pelyva', *čakš* 'agyagedény', *čava* 'edény', *čiče* 'nagybácsi', *čonda* 'ár (érték)', *čov* 'hab', *čovar* 'mozsár', *šťeŕe* 'orsó', *čuvto* 'fa', M *ťäďä* 'anya', *ťev* 'munka', *tuvo* 'disznó', *uro* 'ár (cipészszerszám)', *uŕe* 'rabszolga', *uros* 'árva', M *urəźi* 'ártány', *uźeŕe* 'fejsze', *uśke* 'drót', M *uča* 'juh', *vaks* 'arasz', *val* 'szó', *valgoms* 'felkel, felszáll', *valoms* 'önt', *valdo* 'fény',

vaz 'borjú', *venč* 'csónak', M *vəŕə-* 'érték', *veďŕekš* 'üsző', *viš* 'tönkölybúza' stb. (A mordvin szavak etimológiáját részletesebben ld. Keresztes: *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus II. Etymologisches Belegmaterial.* Studia uralo-altaica 26. Szeged 1986.)

Ez a tanulmány összesen mintegy három ív terjedelmű. A finn szakirodalom kultúrszónak *(kulttuurisana)* veszi mindazokat az ősi vagy jövevényszavakat, amelyek túlmutatnak a mindennapi élet alapvető elemein, mint például az alapvető cselekvéseket kifejező igék, testrésznevek, természeti környezet stb. körén. A fenti listából kirajzolódik egy – halász-vadász-gyűjtögető közösségénél – magasabb kulturális szint, amely magában foglalja a mezőgazdaság, állattartás szavait, az ezekhez kapcsolódó eszközök megnevezéseit, továbbá a rokonsági viszonyok egzaktabb megjelölését is. Sőt valamelyest a (csere)kereskedelmi kapcsolatokra is következtetni enged. A szófejtésekből nyilvánvaló, hogy Paasonen a „Wörter und Sachen"-elv híve. A szavaknak egy része már az uráli/finnugor korban is ismert volt, de a finn-permi korban speciális jelentéstöbblet társult hozzájuk, mint például a szövés-fonás, kézimunka folyamatainak, eszközeinek és termékeinek jelentései. Sok szó utal nyelvi kapcsolatokra idegen népekkel, először indoeurópai, közelebbről iráni, balti, majd később törökségi csoportokkal. A szavak egy részének végső forrása azonban nem deríthető ki az átadó nyelv ismeretlen volta miatt. Látható, hogy Paasonen leginkább a régi kapcsolatok iránt érdeklődött. Nyilván érzékelte az akkorra már nyomasztóvá vált orosz befolyást, sőt ennek elsöprő fölényét, és így nem tartotta érdemesnek kutatni az orosz nyelvi kontaktusok kérdését. (Erre a későbbiekben Günter Stipa és Wolfgang Veenker kutatásai kerítettek sort.)

Genetz visszavonulása után végül Paasonen nyerte el a Helsinki Egyetem finnugor nyelvészprofesszori állását. Székfoglaló előadását 1904. október 15-én tartotta meg a következő címmel: *Missä oli suomalais-ugrilaisten kansain alkukoti? Kielellisiä osviittoja* [Hol volt a finnugor népek őshazája? Nyelvi útmutatók]. A finn nyelvű előadás nem jelent meg, később azonban németül publikálták: *Beiträge zur aufstellung der frage nach der urheimat der finnisch-ugrischen völker.* Helsinki 1923.

Az ősi iráni kapcsolatok mellett Paasonen élénken érdeklődött a mordvin nép törökségi kapcsolatai iránt is. Alapvető tanulmányokat tett közzé a mordvin csuvas és tatár kapcsolatairól. (Vö. *Die türkischen lehnwörter im mordwinischen.* JSFOu 15/2. 1897.) Egyik fontos tanulmányában az ún. karatájmordvinok kérdésével foglalkozott. Kimutatta, hogy ezek az eltörökösödött mordvin törzsek ugyan nyelvcserén mentek át, ám szokásaiban, identitástu-

datukat tekintve megmaradtak mordvinoknak. (Vö. *Die sogenannten Karataj-mordwinen oder Karatajen.* JSFOu 21. 1903.)

Paasonen fontos munkája mordvin kresztomátiája, amely hosszú évtizedekig szolgált alaptankönyvként mindazoknak, akik az egyetemen meg kívántak ismerkedni ezzel a rokon nyelvvel: *Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriss* (1909, 2. kiadás 1953). Paasonenben nyilván fel sem merült, hogy az erzát és a moksát külön nyelvnek vegye, ezért arra törekedett, hogy a lehetőségeknek megfelelően röviden, egymással párhuzamosan mutassa be e két fő nyelvjárási változatot. Úgy tűnik, hogy Paasonen először a moksáktól tanulta meg az erzák nevét, ezért az ő kiejtésüket tükröztetve *ersä* alakban vette át nevüket a finnbe (< M *erźä*). Az erzák magukat *eŕźa* névvel illetik.

Tanulmányaim során Erkki Itkonen nyelvtörténeti mordvin kurzusát hallgattam az 1962–63. tanévben a Helsinki Egyetem ösztöndíjasaként. A fenti segédkönyvet használtuk. Meg kellett tanulni a ragozási paradigmákat, amelyekben párhuzamosan álltak az erza és a moksa formák. A segédkönyvben voltak erza és moksa szövegek, amelyekhez szójegyzéket csatolt Paasonen. Az erza és a moksa szavak ebben is egymás mellett szerepeltek. Minden esetben etimológiai megjegyzéseket közölt hozzájuk a szerző: a rokon nyelvi megfelelőkön túl utalt a lehetséges török, ill. orosz átvétel lehetőségeire is.

Még Paasonen életében jelenhetett meg sokat idézett másik munkája, a *Beiträge zur finnisch-ugrisch–samojedischen Lautgeschichte* (különnyomat a Keleti Szemle XIII–XVII. kötetéből. Budapest 1917). Ez egy összefoglaló mű, amely szintézisbe foglalta a szerző korábbi hangtani, etimológiai és kultúrtörténeti kutatásait. A mű etimológiai szótári elvek szerint készült, és pontosította Donner, valamint Budenz szófejtő szótárát.

Érdekesek Paasonen úti beszámolói a mordvinoknál tett gyűjtőútjairól (vö. 1890: JSFOu 8; 1900: JSFOu 17/3). Gyűjtőútjain mordvin anyanyelvű informátorokat sikerült megnyernie egy nagyszabású kiegészítő gyűjtőmunkához (vö. 1900: JSFOu 18/4; 1901: JSFOu 19/3). Kiemelkedő szerepe volt közöttük M. Je. Jevszevjevnek, aki az októberi forradalom utáni „konjunkturális” időkben az erza irodalmi nyelv megalapítója, kiművelője lett. A következő években is figyelemmel kísérte védenceinek működését (vö. 1902: FUF 2; 1903: JSFOu 21/5). A tőlük kapott anyagokat személyesen ellenőrizte és átírásukat egységesítette.

Paasonen sokoldalú munkássága korai, 1919-ben bekövetkezett halálával félbeszakadt. Saját és mordvin munkatársainak gazdag folklór anyaga kiadásra várt.

*

A gazdag anyag később,1938 és 1981 között jelent meg: *Mordwinische Volksdichtung I–VIII.* címmel. Az első négy kötetet Paavo Ravila fordította németre és rendezte sajtó alá: MSFOu 77 (1938), 81 (1939), 84 (1941), 91 (1947). Az I. kötet előszavában részletezi a kiadó Paasonen mordvinföldi utazásainak útvonalait, a felkeresett falvakat, ezek nyelvjárási hovatartozását, majd a szövegek közlésére kerül sor tematikusan. Az erza balladaszerű énekekkel kezdődik, 132 ének, összesen 509 oldal terjedelemben. Az énekek adatközlői és feljegyzésük ideje közvetlenül a szövegek után állnak. – A II. kötetben különböző tartalmú, lírai erza énekek és énektöredékek találhatók, majd lakodalmi és siratóénekek állnak, összesen 527 oldalon. Itt közlik A. Genetznek és útitársának Severi Nymannak korábbi (1889 nyarán), Jegorovka falubeli gyűjtését, összesen 28 éneket, 44 oldalon. Az utóbbiak részben, orosz fordítással már korábban is megjelentek. – A III. kötet 343 lapon tartalmaz további erza szövegeket: áldozati imákat, varázsigéket és jelentős terjedelemben meséket is. – A IV. kötet lett a legvaskosabb. Változatos műfajú moksa szövegeket tartalmaz 897 lapon: mitológiai és kozmogóniai énekeket, siratóénekeket, áldozati imákat és varázsigéket, valamint meséket. Paasonen anyaga így összesen tehát 2276 oldalt tesz ki a német fordítással.

A szövegek maradék része, amelyeket még Paasonen revideált, és egységes átírást alkalmazott rájuk, sokáig váratott magára. A következő négy kötetet (V–VIII) ugyancsak a Helsinki Finnugor Társaság adta közre: MSFOu 161 (1977), 162 (1977), 176 (1980), 178 (1981). A német fordításról Kaino Heikkilä, a kiadásukról végül Martti Kahla gondoskodott. A korábbi gyakorlattól eltérően ezekben a kötetekben nem egy oldalon található az eredeti szöveg és a fordítás, hanem mindig tükörbe tördelve. – Az V. kötet erza dalait Ignatyij Zorin gyűjtötte 1899 és 1911 között, 70 dal, 527 oldalon. – A VI. kötet ugyancsak Ignatyij Zorin gyűjtése. Különböző műfajú anyagot tartalmaz a lánykéréstől a siratókon keresztül az áldozati imákig és varázsigékig, összesen 57 egység, 236 oldalon. – A VII. kötet anyagát négy mordvin gyűjtötte: 1) Makarij Jevszevjev 1892-ben négy erza faluban, 95 oldalnyit, 2) Ivan Makszimovics Skolnyikov két erza faluban dolgozott, 267 oldal szöveget gyűjtött, 3) Andrej Suvalov 70 oldalnyit, 4) Mihail Tarajkin két soksai erza faluban, dalokat, meséket, varázsigéket és találós kérdéseket, 30 oldalnyit. A kötet összesen 471 oldalas. – A VIII. kötet vegyesen tartalmaz erza és moksa szövegeket: 1) Roman Ucsajev 1912 őszén egy erza faluban gyűjtött esküvői szokásokat, áldozati és sirató énekeket, 256 oldalnyi szöveget. 2) Szergej Csigin 1902 nyarán négy Tyemnyikov környéki moksa faluban tevékenykedett; vegyes tartalmú szövegek jegyzett fel: énekeket, siratókat, áldozati énekeket, 180 oldalon. 3) Vlagyimir Szavkin 1908-ban Vertyelim és Tyemja-

sevo környéki moksa falvakban gyűjtött, 67 oldalon jelentek meg szövegek német és orosz fordítással. Ez összesen 500 oldalt tesz ki. – A négy kötet összesen 1530 oldalnyi szöveget tartalmaz, a nyolc pedig mindösszesen 3800 oldalt a fordításokkal együtt. – Kéziratban ez kb. 4500 lapnyi lejegyzett, ének- és prózai formátumú szöveg a különböző mordvin nyelvjárásokból.

Bár nem viseli magán Paasonen keze nyomát, de ide kívánkozik egy újabb gyűjtemény, amely gyarapítja a moksa szövegek mennyiségét. A. P. Feoktyisztov moksa tudós-gyűjtő a szovjet korszakban bejárhatta a birodalom különböző szegleteibe szakadt moksa lakosokat, jelentős szöveganyagot gyűjtött, a megnófelvételeket lejegyezte, az átírást fonematikus elvek szerint egységesítette és Sirkka Saarinennel sajtó alá rendezte. Egészen 2004-ben bekövetkezett haláláig aktívan gyűjtött és dolgozott. Ennek eredménye lett a mordvin népköltészet sorozatának – a fenti sorba kívánkozó – IX. kötete: Aleksandr Feoktistov – Sirkka Saarinen: *Mokšamordvan murteet.* MSFOu 249. Helsinki 2005. Ennek szövegtartalma felöleli az egész moksa nyelvterületet. A szövegek mellett finn fordítás könnyíti meg a tájékozódást. A szövegek mennyisége kb. 160 lap terjedelmű. (A kötetről részletesen ld. Fodor György: FUD 13 [2006]: 224–227.) Ez a kiadvány méltán egészíti ki és zárja le a nagy mordvinkutató, Heikki Paasonen életművét.

Paasonen mordvin gyűjtésének legtovább várt része a hatalmas nyelvjárási szótár: *H. Paasonens Mordwinisches Wörterbuch I–VI* (1990–1998). Zusammengestellt von Kaino Heikkilä, unter Mitarbeit von Hans-Hermann Bartens, Aleksandr Feoktistow und Grigori Jermuschkin, bearbeitet und herausgegeben Martti Kahla. Band I (A–J), 1990. – Band II (K–M), 1992. – Band III (N–Ŕ), 1994 – Band IV (S–Ž), 1996 – Band V Russischer Index 1998 – Band VI Deutscher Index 1999 (vö. LSFOu 23).

Nem nehéz megjósolni, hogy Paasonen életműve a mordvin nyelv és kultúra tekintetében felülmúlhatatlan és megkerülhetetlen.

Paasonen 1899 áprilisától kezdve mizser-tatár és csuvas tanulmányokat folytatott, majd a keleti cseremiszekhez utazott, innen folytatta tanulmányútjait Szibériába az osztjákokhoz. Paasonen cseremisz és osztják gyűjtésének kiadása – a mordvinhoz hasonlóan – ugyanígy sokáig váratott magára. Cseremisz szöveganyaga, amelyet 1900 áprilisától július 15-éig gyűjtött, csak 1939-ben (*Tscheremissische Texte.* MSFOu 78), keleti (birszki) cseremisz szótára (*Ost-tscheremissisches Wörterbuch.* LSFOu 11) pedig 1948-ban látott napvilágot Paavo Siro gondozásában.

Az osztjákoknál összesen tíz hónapot töltött 1900 áprilisától 1901 májusáig, de kondai és jugani gyűjtései is csak halála után jelentek meg: déli (kon-

dai) és keleti (jugani) osztják szótárát 1926-ban Kai Donner jelentette meg (*Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan.* LSFOu 2), keleti osztják nyelvtana (*Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan.* JSFOu 66/2) 1965-ben, déli osztják szövegeinek négy kötete (*H. Paasonens Südostjakische Textsammlungen* I–IV. MSFOu 172, 173, 174, 175) pedig 1980-ban látott napvilágot Vértes Edit gondozásában. Ugyanő jelentette meg 2001-ben a keleti osztják szövegeket is: *Surgutostjakische Textsammlungen am Jugan* (MSFOu 240). – Megjegyzem, hogy Uno Harvának nagy segítséget jelentettek Paasonen gyűjtései a mordvin mitológiáról írott művéhez: *Mordvalaisten muinaisusko* 1942.

Paasonen a Helsinki Egyetem a finnugor nyelvkutatás professzora lett 1904-től, s ezt a tisztet 1919. augusztus 24-én Helsinkiben bekövetkezett haláláig betöltötte. Előadásainak tematikája felölelte az összes finnugor nyelvet, ezek történelmét, néprajzát, vallástörténetét, egészen az őstörténeti és kontaktusnyelvészeti kérdésekig. Előadásaiban nem kerülte meg a szamojéd nyelvekkel kapcsolatos kérdéseket sem.

Magyar felesége volt (Palásthi Paskay Mária Jozefina Sarolta), aki elkísérte mordvinföldi és szibériai tanulmányútjaira is. Fiuk, Aladár [Antero Zoltán Béla Gyula Árpád] Paasonen (1898–1974) a II. világháború idején a finn hadsereg vezérkari ezredeseként szerzett érdemeket.

A mordvin nyelv kutatása iránti elkötelezettség Arvid Genetztől eredeztethető a Helsinki Egyetemen, hatására terjedt át Heikki Paasonenra, akinek korai halála után minden bizonnyal Yrjö Toivonen és Paavo Ravila vitte tovább a fáklyát, hogy átadja Erkki Itkonennak. E sorok írója az utóbbi tanácsára és indíttatására kezdett a mordvinnal behatóan foglalkozni, természetesen Paasonen mordvin kresztomátiája segítségével. Nagy merészség volt tőlem elvállalni egy új, modern mordvin kresztomátia összeállítását, noha nem volt lehetőségem – nagyon nem volt másnak sem (!) – helyszíni kutatást végezni. Voltak kollégák, akik azt javasolták, hogy legyen két (egy erza és egy moksa) kresztomátia. Én azonban – Paasonen nyomán – az egy mordvin nyelv mellett törve lándzsát – megszerkesztettem a *Chrestomathia Morduinica* tankönyvemet (Budapest, 1990). Nem kellett szégyenkeznem miatta, vállalom most is döntésemet, hiszen ez lett az egyik legtöbbször idézett munkám, amelyet Heikki Paasonennek, az első kresztomátia szerzőjének ajánlottam. Végre aztán, röviddel a kresztomátia megjelenése és 100 évvel Paasonen első mordvinföldi tanulmányútja után néhányszor sikerült nekem is megilletődve eljutnom Mordvinföldre.

Irodalom

Kannisto, Artturi 1941: Paasonen Henrik kutatóútjai. Magyar Népnyelv 3. Debrecen. – Heikki Paasosen tutkimusmatkat. JSFOu 51. Helsinki.

Suutari, Toni – Salo, Merja (toim.) 2001: Castrénin perilliset. Helsingin yliopiston suomen ja sen sukukielten professorit 1851–2001. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.

Келина, А. Н. – Чернов, А. В. (ред.) 2012: Мордовские языки. Энциклопедия. Научно-исследовательский институт гуманитарных наук при Правительстве Республики Мордовия. Саранск. 211.

Феоктистов, А. П. 1962: О трудах Х. Паасонена. Вопросы финно-угорского языкознания. Москва – Ленинград. 275–281.

KERESZTES LÁSZLÓ